

A TRAUMATIZÁLÓ HABSBURG-CSALÁD: RUDOLF TRÓNÖRÖKÖS GYERMEKKORA (1858-1868)*

VÉR ESZTER VIRÁG

ELTE BTK TÖRTÉNETI INTÉZET, BUDAPEST

Tanulmányomban arra kívánok választ keresni, hogy az uralkodópár és Rudolf kapcsolatát milyen módon befolyásolta specifikus, a társadalmi hierarchia csúcsán való elhelyezkedésük. Mennyiben érezte hatását a privátszféra ebből fakadó hiánya, elsősorban az intimitás kényszerű „mellőzése”, különösen a fiukkal való „mindennapi” érintkezésükben; a házastársi konfliktusok nyomán realizálódó hosszabb (uralkodónéi) távollétek következtében modellezhető-e működésük „csonkacsaládként” (a gyereknevelést segítő nagyszülők és más segítők intenzív jelenlétével); késői gyermekvállalásukat (1868) követően hogyan változik meg kapcsolatuk idősebb gyermekeikkel, Gizellával és Rudolffal?¹

Ferenc József 1854. április 24-én a bécsi Ágostonrendiek templomában vette feleségül (bajorországi unokatestvérét, a Wittelsbach-házból származó) alig több mint 16 éves – házaseletbe gyermekszobából lépő, érzelmileg és testileg is éretlen – Erzsébetet.² Házasságuk első négy évében három gyermekük (előbb két lány Zsófia és Gizella, majd Rudolf) született, amely rendkívül megterhelte a fiatal császárné egyébiránt még fejlődésben lévő

* A tanulmány a *Bolyai János Kutatási Ösztöndíj* támogatásával készült. A tanulmányban hivatkozott párizsi könyvtári kutatómunka a *Klebsberg Kuno* (2017), valamint az *Erasmus+* (2019) ösztöndíjak keretében; míg a bécsi levéltári, illetve könyvtári kutatások a bécsi *Collegium Hungaricum* (2014, 2016, 2017) ösztöndíjjaival valósultak meg. Külön köszönet illeti Borovi Dánielt a dolgozat szerkesztésében, illetve átdolgozásában nyújtott segítségéért.

¹ Rudolf gyermekkorához lásd: Eckhart (1925: 134–158.); Unterreiner (2008: 13–63.); Fellner-Unterreiner (2012: 168–199.); Papházi (2008: 46–51.)

² Házastársi kapcsolatuk alakulásához általánosságban: Weissensteiner (2013: 77–142.); Borovi – Vér (2017: 44–49.)

szervezetét, várandóságait nehezen viselte.³ Ebben fiatal kora és az anyai szerepre való felkészületlensége is szerepet játszhatott, az első trimesztert kísérő kellemetlen fizikai, illetve a hormonális változások következtében felépő hangulatváltozással járó egyéb tünetek mellett.⁴

Rudolf fogantatása egy elhúzódó – a gyermekek felügyeleti jogáért vívott – családi konfliktus, valamint a császári pár legidősebb gyermekének tragikus elvesztése felett érzett gyász idejére tehető.⁵ Erzsébet labilis (a váratlan veszteség feldolgozatlansága, az ezt kísérő fájdalom okán rendkívül kritikus) lelkiállapotban volt e periódusban,⁶ amely nyugtalanság, feszültség a várandóság jelentős részére is kihatott. Az ismételten anyósa felügyelete és férje jelenlétében zajlott – a korábbiakhoz képest nehéznek tartott – laxenburgi szülés (1858. augusztus 21-én) rendkívül megviselte a 20 éves Erzsébetet,⁷ s a gyermekágyi lábadozás is jelentősen tovább tartott,⁸ mint az előzőekből való felépülése.⁹ Emellett elutasították arra vonatkozó kérését a korabeli (magas társadalmi köröket jellemző) szokásoknak megfelelően, miszerint a gyermeket maga szoptathassa, amely esetében tejlázhoz vezetett.¹⁰ A korai gondoskodás lehetősége ismét Zsófia főhercegnére¹¹ és az általa választott (férje katonai érdemeinek elismeréseként¹² Caroline von Welden báróné¹³

³ Vér (2019a)

⁴ Hamann (1988: 112–119.)

⁵ Weissensteiner (2005: 19–22.); Hamann (1990: 18–21.); Salvendy (1989: 35–41.)

⁶ Vér (2017a)

⁷ Corti (1989: 67–68.)

⁸ A sajtóban is megjelentetett orvosi jelentésekből az alattvalók is értesülhettek az uralkodóné felépülésének egyes fázisairól: *Budapesti Hírlap* 1858. augusztus 24. Nr. 192. [1.] (Nemhivatalos rész.); *Budapesti Hírlap* 1858. augusztus 25. Nr. 193. [1.] (Nemhivatalos rész.)

⁹ Weissensteiner (2005: 11–21.)

¹⁰ F. Dózsa (2008: 4.)

¹¹ Lásd erről: Weissensteiner (2005. 72–99.)

¹² Erőteltjes (bel)politikai színezetet kapott – értelemszerűen ismételten magyarellenes éllal – azon döntés is (a császári pár első gyermekének születését megelőzően), mellyel Welden tábornagya a szabadságharc leverésében szerzett „elévülhetetlen érdemeiért”, özvegye kerül kinevezésre nevelőnővé a császári gyermekszoba élére, annak irányítójaként. Azonban más aspektusból szemlélve e kérdéskört egyfelől az udvari társadalom demokratizálódásként is értelmezték egyes szerzők, s feltehetően emellett külpolitikai üzenettel is bírt, mintegy szándéknyilatkozatként is definiálható – Caroline von Lamay bajor származása révén – a németországi Habsburg-hegemónia (tervezett) visszaállítási folyamatára való esetleges utalásként. Kinevezését osztrák részről számos bírálat érte – első sorban az udvari nemesség körében – udvari feladatköréhez nem elég előkelőnek tartott származása révén. Erről bővebben: Hamann (1988: 91.); Vér (2013: 221.)

¹³ Ludwigh von Welden 1839-ben harmad ízben kötött házasságot, ez alkalommal a köznevesi származású von Lamay kisasszonnyal, aki özvegyen maradt férje második házassá-

által irányított) környezetre hárult.¹⁴ Rudolf magzati életét és korai csecsemőkorát is befolyásolták a fent jelzett családon belüli konfliktusok, amelyek később sem válnak rendezettebbé, s amelyet jelentősen nehezített a birodalom egyre súlyosbodó bel- és külpolitikai válsága, mely szűkebb környezetére is (negatív) hatással volt. Erzsébetnek a későbbiekben sem volt kellő ereje domináns anyósával szemben szándékai érvényesítésére,¹⁵ fia életének első hat évére, s így személyiségfejlődésére Zsófia volt kiemelt hatással.

Ferenc József várt fiú örököse születését követően tekintettel a birodalom – az előző évi gazdasági válság következtében továbbra is fennálló – nehéz financiaális helyzetére a kegyajándékok,¹⁶ valamint a kegyelmezési hullám folytatása mellett,¹⁷ úgy rendelkezett, hogy költséges ünnepek helyett, az erre a célra szánt összegeket jótékonyásra kell fordítani.¹⁸ A Magyar Korona Országaira vonatkozóan a bécsi Therezianumban 10 új helyet biztosítottak az innen származó tanulóknak,¹⁹ valamint Magyarország kormányzója, Albrecht főherceg adományokat osztott a Pest-Budai szegényeknek.²⁰ Szintén volt magyar vonatkozása is annak az aktusnak, hogy Ferenc József utóda világrajövele alkalmából, 1858. augusztus 22-én kiadott hadparancsában a 19. számú (magyar) gyalogezred ezredesévé nevezte ki Rudolfot, kifejezve ezáltal is azon szándékát, hogy fia „világrajövetelétől

gából született lányát is felnevelte, mindazonáltal ő maga gyermektelen maradt. Katona (1990: 523. 4.b. jegyzet)

¹⁴ A szelekcióban meghatározó jelleggel bírt mindkét család bajor eredete, – Hamann véleményével ellentétben, feltehetően ez elsődlegesen nem a tervezett demokratizálás jegyében zajlott, noha bírálatok e tekintetben érték a döntéshozatalt, hanem – mintegy szerves folytatásaként az udvari személyi politikában is a Habsburg Birodalomban 48-as forradalmakat követően gyakorolt németbarát politika részének tekinthető, melynek legfőbb funkciója a Német Szövetségen belül a korábbi vezető szerep megtartása, s a pozícióinak további megszilárdítása volt Poroszország ellenében. Lásd erről: Katona (1990: 523. 4.b. jegyzet); Vér (2013: 221.)

¹⁵ Bencze (2001)

¹⁶ Ez az alattvalókkal való tradicionális érintkezési forma továbbélését jelentette, a dinasztia örömmünnepeiből való személyes részesedés biztosításának szándékával. Erről bővebben: Vér (2016a: 99–100.)

¹⁷ Pest-Budán továbbra is tüntető érdektelenség övezi ennek kihirdetését, s az azt követő rendezvényeket: „[...] *estve kivilágítás, melyet Damjanicsnénél is el kell intéznen: az egész igen egyszerűen üt ki a városban, 10 óra után, már mindenütt eloltják, semmi lelkesedés.*” Pauler Tivadar Napi jegyzetek I. köt. (1858. augusztus 22.) f. 269. OSZK Kt Quart. Hung. 2611./1.

¹⁸ Hamann (2006: 13–18.)

¹⁹ Hamann (1990: 14–15.)

²⁰ *Pesti Napló* 1858. augusztus 27.; VU 1858. augusztus 29. 415.

fogva derék hadseregemhez tartozzék”.²¹ (Az uralkodó a későbbiekben is ennek megfelelően járt el, lélektani nyomást gyakorolva rendkívül szenzibilis gyermekére, katonás nevelésben részesítve, aki egyébiránt lelkialkatánál fogva nem volt/lett alkalmas a számára már közvetlenül születését követően kijelölt pályára.) A névválasztás (Rudolf Ferenc Károly József) tekintetében – a korábbi gyakorlathoz hasonlóan – szintén hangsúlyos politikai utalással éltek,²² ez alkalommal a külpolitikai irányokra figyelve, közismerten a németországi Habsburg-hegemónia (tervezett) visszaállítási folyamatára emlékeztetve e szimbolikus gesztussal is;²³ ahogyan az augusztus 23-án Laxenburgban (Joseph Othmar von) Raucher bíboros által koncelebrált keresztfelön elhangzottak szintén politikai programnyilatkozatként értelmezhetők,²⁴ az egyház és az állam (konkordátumot követően) szorosabbá váló kapcsolatának „szükségességét” hirdetve, elítélve a forradalom vívmányait: „*Ausztria, mint az egyház és az erkölcs ékessége, mint a béke és az igazság őrzője áll Kelet és Nyugat között (...) ehhez a hivatásához híven Felséged olyan elveket képvisel, amelyek győzelmétől függ a társadalom üdve az állam életfeltételeit fenyegető és nem csak az utcán tombolva veszélyes szellemi erjedés közepette.*”²⁵ A vallás fontossága szintén pillérét alkotta Rudolf korai nevelésének a katonai szemlélet érvényesülése mellett.

Csecsemőkoráról fennmaradt források kielégítő testi fejlődésre utalnak, miközben a biztonságérzetét esetlegesen megingató családi miliő viselkedésére is kihat(hat)ott: „*A kicsi nagyon jól alszik éjszaka, de csaknem egész nap fent van és iszonyú erős hangon sokat sír, az étvágya pedig fantasztikus. Nem szép, viszont kiváló felépítésű és igen erős.*”²⁶ – számolt be az uralkodó anyjának adresszált levelében. Az alig több mint egy éves gyermek növekedését ismételten Ferenc József anyjának továbbított – 1859. szeptember 1-én kelt – leírásából ismerjük: „*A kicsi már nagy határozottan, minden támaszték nélkül feláll, egy ideig állva marad, majd újra lehuppan, de egyáltalán nem bánja.*”²⁷ Rudolf életének első két évében egészsége kielégítő volt, a kisgyermeknél gyakran előforduló – emésztési zavarok,

²¹ *Budapesti Hírlap* 1858. augusztus 25. Nr. 193. [1.] (Hivatalos rész.)

²² Vér (2016b: 197–207.)

²³ E szándékokat még nyilvánvalóbbá tette az uralkodó azon kezdeményezése, mellyel elődje, Rudolf speyeri sírját restauráltatta. Hamann (1989: 117.)

²⁴ *Budapesti Hírlap* 1858. augusztus 25. Nr. 193. [1.] (Nemhivatalos rész.)

²⁵ Idézi Hamann (1990: 15.)

²⁶ Ferenc József levele Zsófia főhercegnének (Laxenburg, 1858. szeptember 25.) Idézi: Weissensteiner (2005: 21.)

²⁷ Ferenc József levele Zsófia főhercegnének (Laxenburg, 1859. szeptember 1.) Idézi: Weissensteiner (2005: 22.)

hányinger, étvágytalanság stb. – kisebb megbetegedésektől eltekintve.²⁸

Életének korai szakaszában a közvetlen környezetét érintő politikai, külpolitikai nehézségek is szerepet játszottak, az ezzel párhuzamosan megnyilvánuló privát szférát is érintő konfliktusok mellett: az uralkodópár házasságának első súlyos válságos időszaka egybeesett az itáliai konfliktussal, amely húgai érintettsége révén kihatással volt Erzsébet mentális és fizikai állapotára is.²⁹ Lelki egyensúlyának elvesztésével válaszolt az uralkodó itáliai hadszíntéren való megjelenésére (1859 májusában), illetve az irányításával bekövetkezett (június 24-ei) solferinói vereségre,³⁰ melyre ismételten magánemberként, éretlenül reagált: „...*félelme nem ismer határt, tegnap reggel óta nem hagyja abba a sírást, nem eszik semmit és folyton egyedül akar lenni – vagy legfeljebb a gyermekekkel [...]. A gyermekek nagyon jól érzik magukat Laxenburgban, csak szegény Gizella borult ki egy kicsit a folytonos sírástól...*”³¹

Ferenc József támasza továbbra is – kiszorítva hitvesét a feleség, illetve az anya szerepének megéléséből – anyja (kontrollmániás, autoriter személyiségjegyekkel rendelkező) Zsófia főhercegné volt, aki az uralkodó házasságkötését követően is irányította, felügyelte fia és családja életét.³² A családi, illetőleg politikai krízis általa is érzékelhető hatásai mellett további traumatizáló körülményt jelenthetett, hogy a nyolc hónapos trónörökös ekkor választották el – az udvari szokásokat követve – szoptatós dajkájától s kezdték pépes táplálékkal etetni: „*Mit eszik a fiunk, mióta Marianka elment? Sokszor gondolok Rád és a gyerekekre. Annyit, amennyi időm a sok egyéb gondolat és tevékenység mellett még marad. Igen nehéz időket élünk...*”³³

Erzsébet az eseményeket elszigetelve, az uralkodó figyelmének másfelé fordulását (politikai krízis megoldására irányuló fókuszváltását) személye elhanyagolásaként élte meg, s ennek részeként megjelenő egyre fokozódó szorongást tapasztalt, valamint normasértő viselkedés jellemezte, melyet önpusztító életmód folytatása kísért.³⁴

Rudolf csecsemő- és gyermekkorát áthatotta az uralkodópár viszálykodá-

²⁸ Salvendy (1989: 35–41.); Weissensteiner (2005: 22.)

²⁹ Corti (1989: 71–79.)

³⁰ Bencze (2002)

³¹ Leopoldine Nischer levele férjének, Carl Nischernek (1859. május) Idézi: Weissensteiner (2005: 55.)

³² Bencze (2001)

³³ Ferenc József levele Erzsébetnek (1859. június 9.) Idézi: Grössing (2006: 26.)

³⁴ Hamann (1988: 122–134.)

sa: Ferenc József anyja és felesége között kialakult egyre súlyosbodó – döntően a gyermekek neveléséből fakadó, valamint az életvitelüket illető – konfliktus elől máshol keresett „vigasztalást”.³⁵ Az uralkodó hűtlensége Erzsébet további lelki elhidegülését eredményezte, mely már korábban is megnyilvánult kellő megértés és érzelmi támogatás hiányában, amely a gyermekkel való kapcsolatukra is kihatott.³⁶ Egy súlyos vitát követően Erzsébet – 1860 júliusában – Rudolfot Bécsben hagyva elutazott az udvarból nagyobbik gyermekével, s szüleinél keresett menedéket Possenhofenben.³⁷ Erzsébet végül – a házasságukat kísérő nehézségek elfedésére, illetőleg a látszat fenntartására – az uralkodó születésnapjára tért vissza az udvarba, mely a konfliktus ismételt folytatódásához, illetve állapotának további romlásához vezetett.³⁸ A császári gyermekek néhány heti távollét utáni örömteli találkozását, illetőleg egymáshoz való szoros érzelmi kötődésüket³⁹ az uralkodó is megörökítette anyjának továbbított beszámolójában: „*A gyermekek korukhoz képest elképesztően örültek egymásnak. Folyton átölelték és puszigatták egymást. Az első napokban Rudolf mégis többször mérges volt, amikor Gizella az ő játékaival játszott. Most már remélhetőleg megint jó a viszony köztük.*”⁴⁰

Erzsébet orvosi javaslatra – hivatalosan tüdőbajnak diagnosztizált betegsége kúrálására,⁴¹ melegebb éghajlatra – Madeirára utazott, mely a családon belüli szerepeket illetően is jelentős „visszarendeződéssel” járt: „*Mostantól fogva a családi vacsorák Zsófia néninél lesznek. Azt hiszem bármennyire fájlalja is, hogy felesége elutazása óta a császár olyan magányos, szíve mélyén azt reméli, hogy jobban fog kötődni hozzá, és neki fogja szentelni a legtöbb estéjét. Bécsben senki nem érez részvétet a császárné iránt (...) A császár a gyerekekkel most beköltözik a városba. Schönbrunnban*

³⁵ Az uralkodó későbbi kapcsolataihhoz lásd: Weissensteiner (2013: 203–258.)

³⁶ Vér (2019a; 2019b: 7–11.)

³⁷ F. Dózsa (2001: 41.)

³⁸ Corti (1989: 78–80.); Weissensteiner (2013: 23–24.)

³⁹ Később is megőrződött bensőséges, szeretetteljes testvéri kapcsolatukat, részint a közös gyermekkori élményeiből fakadó „összekovácsolódásuk” alapozta meg, illetőleg (gyermek) kamrájuk közössége révén az őket együttesen gondozó személyzet rájuk irányuló figyelmé. Erről bővebben: Weissensteiner (2005: 100–102.)

⁴⁰ Ferenc József levele anyjának, Zsófia főhercegnének (Schönbrunn, 1860. augusztus 30.) Idézi: Grössing (2006: 43.)

⁴¹ Unterreiner az udvari gyógyszerészár receptkönyvi bejegyzései alapján – az uralkodón alkalmazott gyógyszeres kezelések részleges ismeretében – gonorrhea fertőzöttséget feltételez Ferenc József (illetőleg Erzsébet) esetében. Unterreiner (2010: 42.)

*nagyon egyedül voltak.*⁴²A trónörökös nevelésében a későbbi reprezentatív és katonai feladataira való felkészítés is korán kezdetét vette, példának okáért két és fél évesen – 1860. december 22-én – fogadta ezredének küldötteit a Burgban: „*Egy perc sem telt bele, és megint ott voltunk az arcvonal előtt. A trónörökös nyeregbe [értsd: hintalovára – V. E. V.] ült, a legénység felvette a csákóját, és a trónörökös magas hangon vezényelt [...] Ez nemcsak neki, hanem a kis hercegnőnek is nagy örömet okozott...*”⁴³

Erzsébet félévig – 1860. novemberétől 1861. májusáig – tartó távolléte⁴⁴ a gyermekei lelki fejlődésére is negatív (gyászt kiváltó) hatással volt, féltékenységgel kísért harag különböző érzelm nyilvánulásaival kísérve;⁴⁵ melyről egy Rudolfnak címzett leveléből is értesülhetünk: „*Kedves Rudolfom, hallottam, nagyon mérges voltál, hogy Neked külön nem írtam. Úgy gondoltam még túl kicsi vagy ahhoz, hogy megértsd a leveleimet, de hát most már egészen megokosodtál. Nagyon sok és szép játékot fogok hozni Neked. Emlékszel még egy kicsit rám?*”⁴⁶ Erzsébet anyai teendőinek ellátásában Gizella és Rudolf esetében csak időszakosan vett részt, mely instabilitás káros hatást gyakorolt gyermekei fejlődésére, fokozva bizonytalanságérzetüket a rendszeresen eltűnő, majd váratlanul megjelenő és távolléteit ajándékok sokaságával kompenzálni kívánó anya képével.⁴⁷

Erzsébet hosszas távollétében az apai nagyszülők szerepe a gyermekek nevelésében – a korábbiakhoz mérten is – felértékelődött, melyhez hozzájárulhatott Ferenc József leterheltsége is, aki szándékai ellenére kevesebb időt tudott tölteni Gizellával és Rudolfal. (Ferenc Károly e tekintetben is passzív maradt, s kapcsolattartása unokaival formálisabb jelleget öltött, ellentétben feleségével, aki póttanyaként jelentős szerepet vállalt fia gyermekeinek életében.)⁴⁸ Erzsébet visszatérését követően – rövid bécsi jelenlét után – egészségi állapota ismételten súlyosbodott, mely újabb kúrát tett szükségessé.⁴⁹ Rudolf harmadik születésnapját anyja távollétében – az őt

⁴² Mária Terézia főhercegnő levele apjának, Albrecht főhercegnek (Bécs, 1860. november 24.). MNL OL P 301. [MNL OL X 1945. Nr. 32.] Idézi: Hamann (1990: 23.)

⁴³ Idézi: Hamann (1990: 23.)

⁴⁴ Corti (1989: 81–87.)

⁴⁵ Salvendy (1988: 42.)

⁴⁶ Erzsébet levele Rudolfnak ([Funchal, Madeira], [1860] d. n.) AT-ÖStA/HHStA Selekt Kronpirnz Rudolf Kart. 18. Magyar fordításban: Grössing (2006: 37.)

⁴⁷ Salvendy (1988: 42–44.)

⁴⁸ Weissensteiner (2005: 92–99.)

⁴⁹ Erzsébet férje és sógora kíséretében utazott Triesztbe (1861. június 23-án), majd Miksa társaságában érkezett június 27-én Korfura, ahol gyógyulását elősegítő nővére, Ilona is meglátogatta. Corti (1989: 87–89.)

néhány órára felkereső – apja és nővére társaságában töltötte: „*A gyerekek végtelenül vidámak és helyesek voltak, különösen a kisfiú. Ma hároméves. [...] A kertben felállítottak egy vadásztanyát, amely megfelelt a trónörökös magasságának, de egyébként olyan volt, mint az igaziak [...]. A császár és a gyermekei ma tekintik meg a feldíszített falut, majd pedig elmennek a templomba.*”⁵⁰

Korfui tartózkodását egy családi egyezséget követően velencei időzés váltotta fel, ahová kérésének engedve Gizella és Rudolf is megérkeztek (1861) november elején, ahol Erzsébet állapota újabb – a gyermekeket kísérő orvos, Franz Mayr által felügyelt – kúrát tett szükségessé:⁵¹ „*Megkérhetném, hogy doktor Mayrnek köszönje meg a nevemben levelét, valamint azt az óvatosságot és körültekintést, amellyel megkezdte a császárné kezelését.*”⁵²

A telet hosszú idő után először anyjuk társaságában töltötték: Erzsébet ekkor arra törekedett, hogy gyermekeivel szorosabb kapcsolatot alakíthasson ki, az őket 1862 januárjában felkereső Lajos Viktor boldog, kiegyensúlyozott állapotokat örökölt meg Zsófia főhercegnének továbbított beszámolójában: „*Tőle [Erzsébettől] a gyermekekhez mentem, akik hatalmas üdvívalgással fogadtak. Nagyon jól néznek ki, megnőttek. Folyton kedves angyalnak szólítottak...*”⁵³ Rudolf és Gizella számára (a források szerint) gondtalan, vidám/örömteli időszakot jelentett velencei tartózkodásuk, ahol korábban ritkán látott anyjuk közelében lehettek, emellett sokat voltak levegőn: játszottak, kirándultak (stb.).⁵⁴

Az uralkodó – Bécsből, családjától távol – levelezés útján próbált hatással lenni gyermekei nevelésére; pedagógiai beállítottságát az előző korszak alapelvei jellemezték, melyek saját gyermekkorát idézték a fegyelem, a katonás rend, valamint a testedzés fontosságával, illetve az érzelmi megnyilvánulások nyilvánosság előtti kerülésével.⁵⁵ Rudolfot nem megfelelőnek ítélte – katonai értékrendnek ellentmondó – viselkedése (pl. szorongása) miatt többször megrovásban részesítette: „*Megnéztétek, hogyan táncolnak az ezredet katonái? Ugye milyen szép volt? De hát azt hallom, hogy*

⁵⁰ Idézi: Hamann (1988: 24.)

⁵¹ Corti (1989: 90–93.)

⁵² Ferenc József levele Caroline von Weldennek (1861. november). Idézi: Weissensteiner (2005: 29.)

⁵³ Lajos Viktor főherceg levele anyjának, Zsófia főhercegnének (Velence, 1862. január). AT-ÖStA/HHStA Nachlaß Erzherzogin Sophie; Briefe Ehg. Ludwig Viktor an Ehgin. Sophie (1864-1867.) Idézi: Weissensteiner (2005: 29.)

⁵⁴ Weissensteiner (2005: 27–30.)

⁵⁵ Salvendy (1989: 45.)

*közben féltél, és ez bizony nagy szégyen.*⁵⁶ Vagy más helyütt: *„Gizella azt írta nekem, hogy rossz voltál. Engem ez nagyon bánt, remélem, többször nem fordul elő.”*⁵⁷

A velencei időzést követően Erzsébet egészségi és lelki állapotának ismételt romlása a gyermekek életére is kihatással volt; újabb kúrája, valamint bajorországi időzése idején⁵⁸ Rudolf és Gizella ismételten Zsófia főhercegné felügyelete, illetőleg érzelmi befolyása alá került. E következtetlenség – az egymásnak ellentmondó, ellentétes pólust képviselő referencia személyek (Erzsébet és Zsófia) nevelési elveihez, illetve normarendszeréhez való folyamatos alkalmazkodás súlyos következményekhez vezetett a későbbiekben.⁵⁹ Bécsi utazásukat követően kezdődött meg a trónörökös szisztematikus oktatása is, s ezzel véget ért számára a „gondtalan”, „felhőtlen” gyermekkor.⁶⁰ Erzsébet hazatérése Ferenc Józseffel való kapcsolatának valamelyest rendeződésével zárult, mely gyermekeikre nézve ismételten súlyos következményekkel járt, elszigetelődve valamelyest szüleiktől, akik ekkora már életvitelüket egymástól függetlenül alakították. *„A gyermekek nagyon szorgalmasan tanulnak, különösen Rudolf leli nagy örömet a tanulásban és a korához képest már igen sokat tud.”*⁶¹ – tájékoztatta Zsófia főhercegnét (1863-ban) Ferenc József. Általa lejegyzettek a későbbiekben is jellemzőek maradtak,⁶² s Rudolf szülei elismerését, illetve figyelmét kiváló tanulmányi előmenetelével, illetve a normáknak megfelelő viselkedéssel próbálta kivívni.⁶³ Sorozatos, elhúzódó betegségei is feltehetően a szülői figyelem felkeltését szolgálták, melyhez a gyengének ítélt fizikuma fejlesztését, megerősítését célzó, nem az életkorának megfelelő testi nevelés is jelentősen hozzájárulhatott.⁶⁴ A megbízhatóság és szeretet iránti igényét a nagyszülői szerepvállalás mellett döntően a róla való gondoskodás mellett szülőpótlékot is jelentő személyzet biztosíthatta számára.⁶⁵ A Bécsben élő családtagok közül Albrecht főherceg is folyamatos – szeretet-

⁵⁶ Ferenc József levele Rudolfnak (Bécs, 1862. február 28.) AT-ÖStA/HHStA Selekt Kronpirnz Rudolf Kart. 18. Magyar fordításban: Weissensteiner (2005: 30.)

⁵⁷ Weissensteiner (2005: 30.)

⁵⁸ Erzsébet közel fél évig volt ismételten távol családjától, 1862. augusztus 14-én tért vissza Bécsbe. Hamann (1988: 159–168.)

⁵⁹ Salvendy (1988: 42–44.)

⁶⁰ Hamann (1990: 24–25.)

⁶¹ Weissensteiner (2005: 32.)

⁶² Lásd például: Rónay (1885)

⁶³ Eckhart (1925: 136.)

⁶⁴ Salvendy (1988: 48–49.)

⁶⁵ Weissensteiner (2005: 46–71.)

teli, gondoskodó – kapcsolatot tart fenn a trónörökösrel, feltehetően egyetlen fia korai elvesztésével szeretetének és figyelmének egy részét (lányai mellett az örökösének tekintett), Rudolfra fordítja.⁶⁶ Unokatestvéreivel, Károly Lajos gyermekeivel – Ferenc Ferdinánddal és Ottóval – az ekkor még nagyon számító korkülönbség miatt kevésbé intenzív családi „kötelék” épül, míg távolabbi (korosztályához tartozó) családtagjaihoz Frigyes, István és János főhercegekhez schönbrunni és ischli tartózkodásaik idején pajtási viszony fűzi.⁶⁷

Rudolf Erzsébettel való kapcsolatának időszakossága és rendszertelensége mellett apjával való kapcsolattartása is rendkívül nehézkes volt, mely részben az uralkodóra háruló – idejét lekötő – kormányzati teendőkből eredeztethető, valamint szeparációt támogató neveléséből, illetőleg lelki alkataból (introvertált személyiségként, gátlásokkal küzdve) fakadóan képtelenné vált szeretetének kimutatására.⁶⁸

Rudolf elhagyatottságából fakadó szeretetéttségére és megfelelési kényszerére udvari környezete is felfigyelt, lelki fejlődésére jelentős mértékben hatással volt az udvari szokásoknak megfelelően a (kis)gyermekkor lezárását jelző környezetét érintő változások is, mely a korábbi női gondoskodás helyett férfi környezetbe helyezte azáltal, hogy 1864 őszén felosztották korábbi (nővéreivel közös) kamráját,⁶⁹ elválasztva állandó társától, Gizellától.⁷⁰ Új udvartartása élén már főudvarmestere, Leopold Gondrecourt állt a hagyományokat követve. A változás, illetőleg az elválás folyamata mindkét gyermeket megviselte: „*Ma kezdődnek a nagy változások a gyermekeknél: ½ 1-kor Welden elutazik, Rudolf pedig azonnal bevonul az urakhoz. Eddig még jól bírja. Gizella még sírdogál egy kicsit és a búcsúzásnál majd bizonyára még jobban ellágyul.*”⁷¹ A trónörökös nevelési irányának kijelölése, s döntően a fizikai fejlődését érintő hátrányok leküzdését szolgáló testi erősítés – a korabeli újoncképzésnél használt módszerek alkalmazásával – súlyos kihatással lett későbbi életére.⁷² A rendkívül szenzitív Rudolf szellemi és érzelmi igényeit mellőzve, melyet ekkor koráb-

⁶⁶ Albrecht 1844-ben kötött házasságot I. Lajos bajor uralkodó leányával, Hildegárral. Felesége 1864-ben hunyt el, fiatalabbik lánya, Matild (1867 májusában) baleset áldozata lett, lásd erről: Vér (2017b)

⁶⁷ Eckhart (1925: 137.)

⁶⁸ Salvendy (1988: 45.)

⁶⁹ Az 1864. november 1-jétől bekövetkezett változásokról lásd: Weissensteiner (2005: 66–67.)

⁷⁰ Hamann (1990: 26–27.); Grössing (2006: 42–43.)

⁷¹ Ferenc József levele anyjának, Zsófia főhercegnének (Schönbrunn, 1864. november 1.) Idézi: Weissensteiner (2005: 34.)

⁷² Hamann (1990: 25–28.)

bi környezetétől és nővérétől való elválás felett érzett fájdalom/gyászreakciók jellemeztek, e nevelés hatására tovább fokozódó lelki sérülései mellett fizikai állapotának jelentős romlásához is vezetett.⁷³ Erzsébet hosszas sikertelen kísérletek után, 1865 augusztusában vívta ki végleges távozással fenyegetőzve – a családi törvénynek ellentmondva – saját önrendelkezési joga mellett, a gyermekei feletti felügyeleti jogot is.⁷⁴ *„Azt kívánom, hogy korlátlan hatalmam legyen minden, a gyermekeket illető dologban, környezetük kiválasztásában, tartózkodási helyük meghatározásában, nevelésük irányításában, egyszóval mindent én és csakis én határozhasak meg nagykorúságuk pillanatáig.”*⁷⁵

Rudolf nevelésében jelentős fordulatot eredményezett Erzsébet beavatkozása, melyért élete végéig hálás volt, noha ekkora már Erzsébet folyamatos távollétei következtében gyermekei elidegenedtek tőle, s a későbbiekben sem sikerül igazán bensőséges kapcsolatot kiépítenie Gizellával és Rudolfal. A trónörökös anyjával való kapcsolatát a féltékenység és feszélyezettség jellemezte ebből kifolyólag, a jelenléte, illetve gondoskodása iránti vágyakozás megnyilvánulásai mellett:⁷⁶ *„Szeretett mamám! Már igen örvendek a Papa Eisenerzből megérkezetére, mert reménlem, hogy innent téged Schaffhausenben fölkeresend és ide hozand! Kedves leveledet örömmel vettem ’s azért kezedet csókolom.”*⁷⁷

Rudolf nagykorúságáig – az érte közbenjáró tanára – Joseph Latour von Thurnburg lett nevelésének legfőbb irányítója, stratégiája a korábban hiányzó biztonság és állandóság megteremtésének biztosítására irányult. (Személye különösen fontossá válik a szülők távollétével.)⁷⁸

A következő évek politikai eseményei során szerzett nézeteit formáló tapasztalatainak befolyásától sem lehet eltekinteni, noha az uralkodó az országgyűlés megnyitásához kapcsolódó 1865 év végi magyarországi látogatásának egyes eseményeiről⁷⁹ Rudolfot is – korának megfelelően – tájékoztatta: *„... Válaszolnom kell a sok kérdésre, amit feltettél. A magyarok egyenlőre nagyon jól szerepelnek, és elégedett vagyok velük [...]. A garnizon szerdán vonult ki – 4 gyalogosezred, 3 svadron ulánus, és 5 üteg*

⁷³ Salvendy (1988: 45–46.)

⁷⁴ Weissensteiner (2013: 117–118.); Hamann (1988: 173–177.)

⁷⁵ Erzsébet levele Ferenc Józsefnek (Ischl, 1865. augusztus 24.) Idézi: Hamann (1988: 175–176.)

⁷⁶ Salvendy (1988: 49.)

⁷⁷ Rudolf levele Erzsébetnek (Ischl, 1867. szeptember 6.) HHStA Selekt Kronpirnz Rudolf Kart. 12. ff. 27–28. Közli: Eckhart (1925: 150.)

⁷⁸ Hamann (1990: 53–86., „Polgári nevelés” fejezet); Salvendy (1988: 50–52.)

⁷⁹ Lásd erről: Manhercz (2017: 1210–1217.; 2010: 37–42.)

*paszományos. A továbbiakban minden nagyon szép volt, és én elégedett voltam a csapatokkal. Zárom soraimat, mert dolgoznom kell. Egész szívemből öllelek Téged és Gizellát és maradok a Te szerető Papád...*⁸⁰

Hasonló módon jártak el az azt követező 1866. január és március között zajló pesti-budai tartózkodásaik esetében is: *„Itt nagyon nyugtalan életet élünk, nagy ebédek és bálók vannak és délelőtt gyakran látogatok intézeteket; mégis naponta elmegyek a lovardába és kétszer sétálni szép nagy kertbe, honnan a legpompásabb kilátás van a gőzhajókkal teli Dunára és a szép Pestre. Ha ti ketten itt volnátok, nagyon szívesen töltenem akár az egész telet itten, így azonban nagyon örülök a viszontlátásnak. Még ugyan nincs megállapítva, hogy az mikor lesz. Most zárnom kell leveletem, mert meg kell kezdenem az öltözködést a polgárbálba, mely nagyon meleg és fárasztó lesz. Majdnem többe beszélek itt magyarul, mint németül.*⁸¹

A megegyezést célzó tárgyalások a várakozások ellenére megfeneklenek, az álláspontok közeledésének elmaradásával.⁸² Az uralkodópár március 5-ei elutazását követően a várható újabb látogatások előkészítésére átalakítási munkálatokat végeztek a budai palotában.⁸³ Végül a július 5-ei königgrätzi csatavesztést követően az udvar menekülésének esetleges előkészítésre érkezett Erzsébet Pest-Budára – a porosz-osztrák háború sebesültjeinek látogatása ürügyén – 1866. július 9-én, s néhány napos elsősorban hangulatjavítást, tájékozódást célzó tartózkodást követően július 12-én tért vissza Bécsbe, ahonnan alig egy napi időzés után gyermekeivel (Gizellával és Rudolfal) ismét Magyarországra utazott.⁸⁴

Az ebből fakadó megaláztatottság, illetőleg kiszolgáltatottság traumatiskus emléke Rudolf későbbi személyiségfejlődésére is hatással volt,⁸⁵ politikai irányultságának alakulása mellett:⁸⁶ *„Előadás közt, szent Istvánról emlékeztünk meg, s a Koronaörökös azon megjegyzéssel lepett meg: hogy Budavarában már egyszer jelen volt szent István ünnepén, »akkor, mondá szomoruan, szerencsétlenek valánk, a poroszok közeledtek Bécshez, s mi Budára utaztunk!« – Érettebb önbecslés sem használhatott volna kiméletesb kifejezést: »szerencsétlenek valánk, utaztunk!«...*⁸⁷ Korábban a hadi-

⁸⁰ Ferenc József levele Rudolfnak (Buda, 1865. december 16.) AT-ÖStA/HHStA Selekt Kropirnz Rudolf Kart. 18. Idézi: Grössing (2006: 50–51.)

⁸¹ Erzsébet levele Rudolfnak (Buda, 1866. február 2.) Idézi: Eckhart (1925: 50–51.)

⁸² Manhercz (2010: 42–46.)

⁸³ Erről bővebben: Vér (2012: 90–104.)

⁸⁴ Vér (2017a)

⁸⁵ Salvendy (1989: 80–81.)

⁸⁶ Politikai nézeteihez lásd: Vér (2008: 28–35.)

⁸⁷ Rónay (1885: 47., Bécs, 1871. november 23.)

események egyes mozzanatairól is tájékoztatták, noha nem minden esetben életkorának megfelelően, egészen elriasztó részleteket is megjelenítve: „Holnap az egész hadsereggel átkelünk a Minción, a tirol csapatok pedig egyidejűleg betörnek a lombardiai határhegység völgyeibe. A huszárok és az ulánusok már ma előrementek, és több foglyot ejtettek. A csata véres volt, de minden olyan jól ment, mint a gyakorlótéren. A holtakkal és a sebesültekkel együtt összesen nyolcezer embert veszítettünk, az ellenség sokkal többet...”⁸⁸ Vagy más helyütt: „... a piemontiak embertelenül bánanak a foglyokkal, a sebesülteket, akár közkatonák, akár tisztek megölik, néhány vadászt fel is akasztottak, kettőt még meg lehetett menteni, egy azonban megőrült...”⁸⁹

Eközben Rudolf maga is szorongással kísért érdeklődéssel figyelte az eseményeket, s lelkesedett a beérkező néhány pozitív harctéri hír hallatán: „Albrecht bácsitól örömmel hallottam, hogy az én ezredem milyen bátor volt. Az alezredes súlyosan megsebesült, és sokan meghaltak...”⁹⁰ Latournak a traumatikus események feldolgozásában is szerepe lehetett: „... elmondtam, hogy csapataink visszavonultak – több ízben kérdezősködött –, hazudni nem akarok neki, és helyesebbnek is tartom megmondani az igazságot, még ha kellemetlenül is érinti, mintsem hogy elhallgassam. A gyermekek az örömökre fogékonyabbak, mint a gyászra, így az ő szomorú hangulata csak rövid ideig tartott. Azt is mondtam neki, hogy bíznia kell Istenben és a mi jogainkban – és abban a szívósságban, amely Ausztria történelmében már oly sokszor döntő szerepet játszott...”⁹¹ E válságos politikai miliőben figyelme a családot érintő veszteségek felé fordult, együttérzéséről biztosítva szűkebb környezetét, próbálva azonosulni fájdalommal: „... nagyon örülök, hogy Papa és Mama, akiknek oly sok gondjuk-bánatuk, egészségesek. Kedves Nagymama, biztosan Te is nagyon szomorú vagy. Most kérem a Jóistent, hogy segítsen nekünk...”⁹²

A korábbi terveknek megfelelően Erzsébet – Ferenc József támogatásával – július 13-án gyermekeivel, Gizellával és Rudolfal újra útra kelt Pest-

⁸⁸ Albercht főherceg levele Rudolfnak (Sommacampagna, 1866. június 30.) – fogalmazvány. Idézi: Hamann (1990: 33.)

⁸⁹ Erzsébet levele Rudolfnak (1866. június 29.) AT-ÖStA/HHStA Selekt Kronpirnz Rudolf Kart. 18. Magyar fordításban: Hamann (1990: 34.)

⁹⁰ Rudolf levele anyjának, Erzsébetnek (1866. június 30.) AT-ÖStA/HHStA Selekt Kronpirnz Rudolf Kart. 12. Magyar fordításban: Hamann (1990: 33.)

⁹¹ Latour levele Erzsébetnek (Ischl, 1866. július 3.) AT-ÖStA/HHStA Selekt Kronpirnz Rudolf Kart. 1. Magyar fordításban: Hamann (1990: 35.)

⁹² Rudolf levele Zsófia főhercegnének (Ischl, 1866. július) Idézi: Weissensteiner (2005: 95.)

Budára.⁹³ Annak ellenére történt ez, hogy Zsófia főhercegné kifejezetten ellenezte a – politikai szempontból is jelentős, szimbolikus tartalmúnak minősülő – döntést.⁹⁴ Ürügyként a budai palota nem megfelelő állapotával szemben emelt kifogást, amelyet alkalmatlannak tartott a gyermekek elszállásolására.⁹⁵ Emellett további, egészséget veszélyeztető körülményekre hivatkozott az utazás elkerülése érdekében. Ere július 11-ei naplóbejegyzésében is utal: „*Pest-Buda nyomott levegője és rossz vize*”⁹⁶ különösen ártalmas lehet a gyermekekre. Továbbra is úgy vélte, hogy Gizella és Rudolf számára is megfelelőbb lenne az ischli tartózkodás meghosszabbítása – ő maga is itt töltötte ezt a válságos időszakot. Az elutasítás hátterében – racionális okokat felvonultató, utóbb jogosnak bizonyuló érvelése mellett – vélhetően az állt, hogy a magyarországi menedék elfogadását megaláztatásnak érezhette és rendkívül kellemetlennek tarthatta.⁹⁷ Végül érveit figyelembe véve a császári gyermekeket rövid idő elteltével nem a budai palotában, hanem a Kochmeister-villában szállásolták el.⁹⁸

Az uralkodópár kapcsolata a súlyos bel- és külpolitikai válságok idején stabilizálódott, majd elmélyült: Erzsébet – Bécs és Buda között ingázva – az uralkodó támasza lett. Noha Ferenc József megosztotta feleségével gondjait, annak ellenére, hogy Erzsébet politikai kérdésekben alkotott véleményét továbbra sem osztotta. Levélváltásukból nyilvánvalóvá válik egyfelől annak ténye, hogy Erzsébet kezdeményezése a magyar-kérdésben „kontraproduktív” fogadtatásban részesült Bécsben, illetve Ferenc József a többfrontos háború fenyegetettségének elmúltával újfent elzárkózni látszott a magyar megegyezési feltételek elfogadásától, ismét a belügyminisz-

⁹³ *Sürgöny*, 1866. július 12. (o. n.); vö.: Corti (1989: 121–141.); Vér (2015: 61–62., 75–76.)

⁹⁴ Az 1857-es magyarországi szemleút szervezése során is ellenvetést tett a gyermekek korára hivatkozva a körúton való részvételre, mely végül családi tragédiába torkollott. Legidősebb gyermekük, Zsófia május 29-én hunyt el, téves orvosi diagnózis következtében. *Budapesti Hírlap* 1857. május 31. [1.]; A kutatások vérhas okozta halálesetet feltételeznek: Manhercz (2012: 177–180.)

⁹⁵ A palota állapotához lásd: A budai királyi palota története. (Kiállítási vezető.) Benda (2015: 69–75.)

⁹⁶ Zsófia főhercegné naplóbejegyzése (1866. július 11.) AT-ÖStA/HHStA, Nachlaß der Erzherzogin Sophie; Tagebuch. Idézi: Hamann (1988: 227.)

⁹⁷ Hamann (1988: 227–228.)

⁹⁸ *Családi Kör* 1866. július 22. 688–689. („Egy hét története” rovat.) Kochmeister Frigyes nagykereskedő megrendelésére svájci stílusban 1852-ben épült zugligeti villa terveit a Feszl–Gerster–Kaiser társulás készítette, Feszl Frigyesnek tulajdonítva az épület architektúráját, illetve díszítményeit. A nyaraló környezetét kellemes klímájának, illetve levegőjének tartották, a rossz vízminőség problémáját schönbrunni forrásvíz ideszállításával oldották meg. Erről bővebben lásd: Vér (2017b)

ter Richard Belcredi álláspontja felé közelítve. A „látogatás” elhúzódását a birodalom nyugati felében (egyébként is) fenntartással fogadták – főként a fegyverszüneti tárgyalások lezárulásával – a nikolsburgi előzetes békeszerződés (július 26.) aláírását követően. Még inkább felháborodást/elégedetlenséget okozott s bírálatok sorát váltotta ki (elsősorban osztrák részről) Erzsébet azon döntése, hogy a közvetlen veszély elhárulása után is – még közel másfél hónapig – Pest-Budán tartózkodott, noha egyre több kolerában szenvedő beteget kezeltek a testvérvárosokban is.

Erzsébet Pest-budai tartózkodása során is egészségügyi és mentális nehézségekkel küzdött a számára rendkívüli megterhelést jelentő, illetve helytállást kívánó helyzetben, ami a korábnál jóval intenzívebb aktivitást követelt, valamelyest ideiglenes életmódváltásra készítette.⁹⁹ Emellett a rá nehezedő – elsősorban a női mecenatúra körébe tartozó feladatok sorából – az intézménylátogatások kötelezettségét is igyekszik időről időre teljesíteni, melyet rendszerint kellő sajtónyilvánosság kísért.¹⁰⁰ Távollétei idején Rudolf vállalt jelentősebb reprezentációs szerepet nyilvánosan mutatkozva az alattvalók előtt, illetőleg a tanárai kíséretében tett vizitek is a lakosság rokonszenvének megnyerését szolgálták, emellett, hogy érdeklődését is felkeltették az egyes helyszínek, így a Magyar Nemzeti Múzeum is: „Legjobban érdekelt az állattár, a különféle csontvázak, a mammoth-csontok, egy meteorkő, a lefejezett Hunyadi képe, Zrínyi kirohanása és a zentai csata.”

Erzsébet végül ismételten Ferenc József látogatása mellett döntött, kapcsolatok szorosabbá válása ismételten a gyermekeik időleges „magukra hagyatottságával” járt.¹⁰¹ Elhatározásának hátterében vélhetően az uralkodó közelgő születésnapja mellett továbbra is a tárgyalások személyes elősegítése állhatott, próbálva Ferenc Józsefet döntésre bírni a magyar-kérdésben, illetve igyekezett meggyőzni mielőbbi magyarországi látogatásának szükségességéről, melyre kiváló alkalmat biztosíthatott volna a Szt. István napi ünnepségeken való megjelenése az uralkodónak. Ferenc József válaszában ezzel szemben a privátszférára helyeződik a hangsúly azáltal, hogy az uralkodó „politikai tanácskozások” helyett egészen más jellegű együttléteket remél, s az „elhagyatott férj” szerepében láttatva magát, amely a későbbiekben is jellemző marad írásos érintkezésükben:

⁹⁹ Ebben mindvégig jelentős szerepet kap – vélhetően idegnyugtató célzattal – a lovaglás is. *Hungária* tudósítását idézi: *Sürgöny* 1866. augusztus 9. (o. n.)

¹⁰⁰ *Pester Lloyd* tudósítását idézi: *Sürgöny* 1866. augusztus 10. (o. n.)

¹⁰¹ Corti (1989: 139.)

„Légy jó hozzám, ha meglátogatsz mert olyan szomorú és olyan magam vagyok, és szükségem van arra, hogy felderíts...”¹⁰² Erzsébet elutazására végül 12-én az esti órákban került sor s a tervezett módon 13-án érkezett Schönbrunnba.¹⁰³ Gizella és Rudolf további budai időzése újabb ellenérzést váltott ki a bécsi udvari társadalomban: „Még a gyermekeket sem vitték magukkal hozzá Pestről! Ez mégiscsak bosszantja Zsófiát!”¹⁰⁴ Erzsébet – közel egy heti schönbrunni tartózkodás után augusztus 19-én távozott Bécsből.¹⁰⁵ Távolmaradásuk Ferenc József köszöntéséről a családi ünnepeket ismételten érintő politikai mozzanatok felett érzett fájdalma, illetőleg a szétszakítottság érzése Rudolf gratuláló soraiban is tükröződik, ahogyan a szülői elvárásokba és nagyfokú szenzibilitásába is betekintést nyújtanak: „Én nem tudok neked semmit sem küldeni, mert én nem tudok hímezni, mint a Gizi, de ha majd több idő lesz, el fogom neked küldeni tanulólületeimet [...] Jobb időket kívánok Neked az évek folyamán és mindig fogok imádkozni Istenhez, hogy jobb sorsot juttasson Neked. Én Neked mindig örömet fogok szerezni, amint Te kívánod...”¹⁰⁶

Augusztus 20-án Rudolf – anyja és húga társaságában – a budai palota erkélyéről szemlélte az ünnepi körmenetet. Az ünnepély hatása a trónörökösre később is meghatározó maradt, a kiszolgáltatottság érzésének felidézésével, illetve megelőzendő a válság további súlyosbodását – az alattvalók szimpátiájának megnyerésével.

Rudolf nyolcadik születésnapját ismét csak egyik szülőjével – ezúttal apja távollétében – különféle játékos programokkal ünnepelték, melyet később üdvözlő küldöttségek meglepetései is kísértek.

Erzsébet – Gizellával és Rudolfal együtt – az uralkodó kifejezett kérése ellenére az augusztus 23-ai prágai békekötést követően is Pest-Budán maradt, továbbra is számos nyilvános szereplést vállalva: látogatást tesz az Angol Kisasszonyok zárdájában, valamint az állatkertben is. A tervezettnél korábbi, szeptember 2-ai távozásukra a kolera elhatalmasodása

¹⁰² Ferenc József levele Erzsébetnek (Schönbrunn, 1866. aug. 10.) Közli: Nostitz-Rieneck (1966: 60.)

¹⁰³ *Sürgöny* 1866. augusztus 14. (o. n.); *Sürgöny* 1866. augusztus 15. (o. n.)

¹⁰⁴ Idézi: Hamann (1988: 239.)

¹⁰⁵ Ekkora már nem csak a bécsi udvari társadalom körei fogadják egyre nagyobb ellenállással Erzsébet elhúzódo magyarországi tartózkodását, hanem az alattvalók egy része is, melyet a fegyverszünet megkötését követően politikailag sem tartanak indokoltnak, a közvetlen háborús fenyegetettség megszűnésével, a több frontos háború veszélyének elhárulásával.

¹⁰⁶ Rudolf levele Ferenc Józsefnek (1866. augusztus 18?) AT-ÖStA/HHStA Selekt Kronpirnz Rudolf Kart. 12. Idézi: (Eckhart 1925: 136.)

készítette. Személyes döntése – vélhetően ezúttal is emocionális mozzanatok hatása miatt – kedvező visszhangra talált Magyarországon, melyről az elutazásról tudósító beszámolók is említést tettek.

Az uralkodópár és Rudolf közti köteléket a későbbiekben is befolyásolta a társadalmi hierarchia csúcsán való elhelyezkedésük. Ez részben a privát szféra hiánya (elsősorban az intimitás kényszerű „mellőzése”) miatt – és különösen a fiukkal való „mindennapi” érintkezésükben nyilvánult meg leginkább; illetve egy rövid boldogabb periódust követően az ismét megjelenő házastársi konfliktusok, a családi veszteségek szintén meghatározók lehettek, amellet hogy a szülők és idősebb gyermekeik kapcsolatát jelentősen átformálta a késői gyermekvállalásuk (1868) is.

FORRÁSOK

AT-ÖStA/HHStA Selekt Kronprinz Rudolf Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA); Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (HHStA); Habsburgisch-Lothringische Hausarchive, Selekt Kronprinz Rudolf

AT-ÖStA/HHStA Nachlaß Erzherzogin Sophie Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA); Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien (HHStA); Habsburgisch-Lothringische Hausarchive, Briefe Ehg. Ludwig Viktor an Ehgin. Sophie (1864–1867.)

MNL OL P 301. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai; Albrecht főherceg iratai

OSzK Kt Quart. Hung. 2611./1. Pauler Tivadar Napi jegyzetek I. köt. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár

DM (2019): *Drága Mama – Ferenc József levelei édesanyjához.* (ford.: Béresi Ákos). Budapest, Szépműves Könyvek.

Weissensteiner, Friedrich; Hrsg. (1991): *Lieber Rudolf: Briefe von Kaiser Franz Joseph und Elisabeth an Ihren Sohn.* Wien, Ueberreuter.

Nostitz–Rieneck, von Georg; Hrsg. (1966): *Briefe Kaiser Franz Josefs an Kaiserin Elisabeth 1859–1898.* Wien–München, Herold, I. Bde.

Rónay Jácint (1885): *Napló-töredék. Hetven év reményei és csalódásai.* 5. köt. Pozsony, Országos Széchényi Könyvtár 59.723/5=90/a.

Budapesti Hírlap

Családi Kör

Sürgöny

- Bencze László (2001): *Uralkodók, főrangúak, katonák*. Budapest, Hadtörténelmi Levéltár (online változat). <https://mek.oszk.hu/04900/04998/index.phtml> – letöltés ideje: 2019. november 20.
- Bencze László (2002): *Solferino*. Budapest, Hadtörténelmi Levéltár (online változat). <https://mek.oszk.hu/05000/05006/html/> – letöltés ideje: 2019. november 20.
- Benda Judit et al. szerk. (2015): *A budai királyi palota története. (Kiállítási vezető.)* Budapest, BTM Vármúzeum
- Békési Sándor (2014): *Sisi személyének teológiai portréja*. Budapest, KRE-L'Harmattan
- Borovi Dániel – Vér Eszter Virág (2017): „Édes, szeretett lelkem” Ferenc József és Erzsébet. *Múlt-Kor* (15), nyár, 44–49.
- Corti, Egon C. (1989): *Erzsébet*. Budapest, Szépirodalmi (reprint)
- Eckhart Ferenc (1925): Rudolf trónörökös gyermekéveiből. *Napkelet* (3), 7, 134–158.
- F. Dózsa Katalin (2001): Megértő feleség és szenvedélyes anyja. In: Rácz Árpád (szerk.): *Erzsébet a magyarok királynéja*. Budapest, *Rubicon*. 64–77.
- F. Dózsa Katalin (2008): Rudolf – a reményvesztett imádó. In: F. Dózsa Katalin – Faludi Ildikó (szerk.): *Rudolf – a reményvesztett imádó*. (Időszaki kiállítás a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban, 2008. június 5 – szeptember 28.). Gödöllő, Gödöllői Királyi Kastély. 4–9.
- Fellner, Sabine – Unterreiner, Katrin (2012): *Puppenhaus und Zinnsoldat: Kindheit in der Kaiserzeit*. Wien, Amalthea Verlag
- Grössing, Sigrid-Maria (2006): *Rudolf trónörökös*. (ford.: Haynal Katalin.) Budapest, Gabo
- Hamann, Brigitte (1988): *Erzsébet királyné*. (ford.: Kajtár Mária.) Budapest, Árkádia
- Hamann, Brigitte (1990): *Rudolf. A trónörökös és lázadó*. (ford.: R. Szilágyi Éva) Budapest, Európa
- Hamann, Brigitte (2006): *Kronprinz Rudolf. Ein Leben*. München – Zürich, Piper
- Katona Tamás (1990): Jegyzetek. In: Hamann, B.: *Rudolf. A trónörökös és lázadó*. (ford.: R. Szilágyi Éva) Budapest, Európa. 523–552.
- Manhercz Orsolya (2010): Az uralkodó Magyarországon, 1865-1866. In.: *Vázlatok két évszázad magyar történelméből*. Főszerk.: Gergely Jenő. Budapest, ELTE BTK, 35–49.

- Manhercz Orsolya (2012): *Magas rangú hivatalos utazások Magyarországon a Bach-korszakban. Ferenc József magyarországi látogatásai 1849 és 1859 között. (PhD-disszertáció.)* Budapest, ELTE BTK Történeti Intézet (kézirat)
- Manhercz Orsolya (2017): Trónbeszéd korona nélkül? *Századok* (151), 6, 1199–1222.
- Papházi János (2008) A trónörökös hagyatéka Bécsben. In: F. Dózsa Katalin – Faludi Ildikó (szerk.): *Rudolf – a reményvesztett imádó*. (Időszaki kiállítás a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban, 2008. június 5 – szeptember 28.). Gödöllő, Gödöllői Királyi Kastély. 46–51.
- Salvendy, John T. (1988): *Rudolf. Egy lázadó Habsburg lélektani tükörben.* (ford.: Hárdi Lilla) Budapest, Minerva
- Unterreiner, Katrin (2008): Kronprinz Rudolf: „*Ich bin andere Bahnen gegangen...*”. *Eine Biografie*. Wien, Styria
- Unterreiner, Katrin (2010): *Sisi – Kaiserin Elisabeth von Österreich. Ein biografisches Porträt*. Wien, Herder
- Vér Eszter Virág (2008): „Rezső királyfink” Fejezetek Rudolf trónörökös politikai nézeteinek magyar vonatkozásairól. In: F. Dózsa Katalin – Faludi Ildikó (szerk.): *Rudolf – a reményvesztett imádó*. (Időszaki kiállítás a Gödöllői Királyi Kastély Múzeumban, 2008. június 5 – szeptember 28.). Gödöllő, Gödöllői Királyi Kastély. 28–35.
- Vér Eszter Virág (2012): Újraértelmezett szerepvállalások, avagy Erzsébet császárné alakváltozásai 1866-ban. *Aetas* (27), 1, 83–104.
- Vér Eszter Virág (2016): „...kíméletlen fiatal, dacos királynak új hitvese jó szelleme is...” Erzsébet magyarországi kultuszának kialakulása. *Levéltári Közlemények* (87) 1-2, 93–104.
- Vér Eszter Virág (2016): A hivatalos képalkotás „alternatívái”: az uralkodópár (privát) életeseményeinek megjelenítése az 1850-es évek magyar nyelvű sajtójában. In: Anka László et al. (szerk.): *Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére*. Budapest, KRE – L'Harmattan, 197–207.
- Vér Eszter Virág (2017a): Erzsébet királynéra emlékezve. *Napi Történelmi Forrás*, 2017. szeptember 10. (<http://ntf.hu/index.php/2017/09/10/erzsebet-kiralynera-emlekezve/> – Letöltés ideje: 2018. november 15.)
- Vér Eszter Virág (2017b): Erzsébet emlékhelyek: Budapest, Kochmeister-villa. (Erzsébet Királyné Alapítvány) 2017. szeptember 24. <http://sissi180.eu/budapest-kochmeister-villa/> – Letöltés ideje: 2017. szeptember 24.
- Vér Eszter Virág (2017c): Gyász a koronázás idején. *Múlt-Kor*, 2017. június 6. <http://mult-kor.hu/hata-mge-rejtett-titokban-szivott-cigaretta-okozta-a-habsburg-hercegno-halalat-20170606> – Letöltés ideje: 2019. november 20.

Vér Eszter Virág (2019a) „Most már tudom, milyen boldogság egy gyermek...”

Erzsébet császárné korai anyai szerepvállalásának nehézségei. wmn.hu, 2019. május 5. <https://wmn.hu/kult/50681-most-mar-tudom-milyen-boldogsag-egy-gyermek--sisi-es-az-anyasag> – Letöltés ideje: 2019. november 20.

Vér Eszter Virág (2019b): „... egy új köteléket fog fűzni magas családjá s a nemzet között...” Az uralkodócsalád tagjai Magyarországon (1867-1869). *Aetas* (34), 2. 5-36.

Weissensteiner, Friedrich (2005): *Rudolf trónörökös és a nők. Erzsébet császárnétól Vetsera Máriáig.* (ford.: Rónaszegi Éva) Budapest, Sziget Könyvkiadó

Weissensteiner, Friedrich (2013): *„Nagyon vágyódom utánad” Ferenc József és a nők.* (Ford.: Haynal Katalin) Budapest, Gabo

Winkelhofer, Martina (2018): *Finom kis társaság. Botrányok Európa királyi és császári házaiban.* (ford.: Almássy Ágnes) Budapest, Gabo